

MARCEL SZYMOŃCZYK
Wydział Teologiczny UO

Jerozolima: prehistoria, zdobycie miasta i panowanie Dawida

Jerusalem: prehistory, conquest of the city and reign of David

Abstract

Jerusalem is located on the tops of Hills of Judah. The city is of key importance in the historical narrative of the texts, contained in the Old and New Testaments. Jerusalem was hidden in the mountains, far from the main roads. Residents of the city had access to water (spring: Gichon). This old Jebusite stronghold was captured by David (2 Sam 5:6-8). Jerusalem became the hereditary property of the ruler's dynasty. The king placed the Ark of the Covenant in it and made the political and religious capital of all Israel. A royal palace was created in the town. Extensive administration facilitated management over the entire territory. In the future, a temple was established on Mount Moria (Salomon). The temple became a pilgrimage site for all of Israel. The nation was united due to the prudent politics and piety of David.

Keywords: Jerusalem, David, king, Israel, temple.

Abstrakt

Jerozolima położona jest na szczytach Wzgórz Judzkich i ma kluczowe znaczenie w narracji historycznej zawartej w tekstach Starego i Nowego Testamentu. Miasto było ukryte wśród gór, daleko od ówczesnych głównych dróg. Mieszkańcy mieli dostęp do wody (źródło Gichon). Ta dawna twierdza Jebusytów została zdobyta przez Dawida (2 Sm 5,6-8). Stała się dziedziczną własnością dynastii tego władcy. Król umieścił w niej Arkę Przymierza i uczynił stolicą polityczną i religijną całego Izraela. W mieście powstał pałac królewski, a rozbudowana administracja ułatwiała zarząd nad całym terytorium. W przyszłości na górze Moria powstała świątynia (Salomon), która stała się miejscem pielgrzymkowym całego Izraela. Naród został zjednoczony na skutek roztropnej polityki i pobożności Dawida.

Słowa kluczowe: Jerozolima, Dawid, król, Izrael, świątynia.

Jerozolima to miasto fascynujące niemal całą ludzkość. Jest ono święte dla Żydów, chrześcijan oraz muzułmanów, czyli niemal dla połowy populacji światowej. Znane są

współcześnie problemy polityczne związane ze statusem Jerozolimy. Nie powiódł się plan stworzenia odrębnej jednostki terytorialnej, pozostającej pod kontrolą Rady Powierniczej ONZ (1947 r.). Aktualnie Jerozolima znajduje się w całości pod kontrolą władz państwa Izrael (od 1967 r.) i jest uważana przez Żydów za stolicę państwa¹. Palestyńczycy tymczasem domagają się prawa do wschodniej Jerozolimy. W niniejszym artykule zostanie ukazana geneza miasta i jego znaczenie w czasach panowania króla Dawida.

1. Prehistoria, twierdza Jebus

Pierwszą informację o Jerozolimie można znaleźć w egipskich Tekstach Złorzeczeń z XIX i XVIII w. przed Chr. o brzmieniu *Ruszalimum*. Nazwa „Jerozolima” pochodzi z języka semickiego, jednak z jej etymologią są pewne wątpliwości. Można przypuszczać, że wywodzi się ona z połączenia czasownika *jrw* („ustanawiać”) i imienia zachodniego, semickiego bóstwa Szalema, patrona miasta². Inna nazwa Jerozolimy w Starym Testamencie to np. Szalem³, Jebus⁴. W tekstach klinowych pojawia się forma *Urusalimmu*⁵.

Jebusyci (hebr. *Jebusi*) byli potomkami Kanaanu (Rdz 10,16). Byli mieszkańcami Kanaanu sprzed podboju Palestyny przez Izraelitów⁶, a więc byli jednym ze starszych plemion kananejskich. Zajmowali tereny górskie (Lb 13,29), mieszkali głównie w Jerozolimie (Joz 11,3; Sdz 1,21), stąd jej inna nazwa: Jebus (Joz 18,16; Sdz 19,10-11)⁷. Według powyższych tekstów biblijnych w czasie podboju Jebusyci żyli wspólnie z Amorytami, Hetytami i Peryzzytami⁸. Autorzy biblijni zwykle odróżniają Jebusytów od Kananejczyków, a także od innych ludów⁹. Trzy fragmenty ST wydają się utożsamiać Jebus z Jerozolimą (Joz 15,8; 18,28; Sdz 19,10), co skłoniło wielu uczonych do przyjęcia hipotezy, że Jebus było dawną nazwą Jerozolimy (w okresie przed panowaniem Dawida). Jednak informacje, którymi dysponujemy, nie są pełne. Źródło E tylko raz wspomina o Jebusytach (Lb 13,29). Na identyfikowanie miasta Jebus z Jerozolimą wskazuje też 2 Sm 5,6-9 i 24,18-25. Argumentacja przedstawiona w tych fragmentach jest następująca: skoro Jebusyci mieszkali w Jerozolimie, to Jebus było tym samym miastem, co Jerozolima.

¹ Por. L.D. CHRUPCAŁA, *Jerozolima. Miasto nadziei*, Kraków 2008, s. 43.

² Por. R. RUBINKIEWICZ, *Jerozolima*, w: S. WIELGUS, J. DUCHNIEWSKI I IN. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. VII, Lublin 1997, s. 1185.

³ Rdz 14,18.

⁴ 1 Krn 11,4-5.

⁵ Por. A.S. JASIŃSKI, *Jerozolima. Promień miłości Jahwe*, Kraków 1999, s. 13.

⁶ Rdz 15,21; Wj 3,8,17; 13,5; 23,23; 33,2; 34,11; Pwt 7,1; 20,17; Joz 3,10; 9,1; 11,3; 12,8; 24,11; Ne 9,8.

⁷ Por. J. HOMERSKI, *Jebusyci*, w: S. WIELGUS, J. DUCHNIEWSKI I IN. (red.), *Encyklopedia katolicka*, s. 1134.

⁸ Por. F. RIENECKER, G. MAIER (red.), *Leksykon biblijny*, Warszawa 2001, s. 304.

⁹ Por. Wj 33,2; 34,11; Lb 13,29; Pwt 20,17; Joz 11,3; 12,8; Sdz 3,5.

Natomiast informacje o Jerozolimie, zamieszczone na tabliczkach z Tell el-Amarna, nie potwierdzają, że nazwa „Jebus” to Jerozolima z czasu, zanim Dawid został królem¹⁰. Trudno jest ustalić dokładne położenie Jebus. Tę nazwę można znaleźć w spisach miast granicznych pokolenia Judy oraz pokolenia Beniamina¹¹. Według Joz 15,8 Jebus to Jerozolima, jednak całość tekstu Joz 15,5b-11 ma inne odniesienia geograficzne. Nazwa tego miasta nie pojawia się również w liście miast przyznanych pokoleniu Beniamina (Joz 18,15-19). Jebus miało być zdobyte przez żołnierzy z pokolenia Judy¹², ale pokolenie Beniamina jest również wzmiankowane, gdy jest mowa o Jebus¹³. Część badaczy uważa, że różnice wynikają z historii redakcji tych tekstów. Jeśliby nazwy „Jebus” i „Jerozolima” odnosiły się tylko do jednego miasta, to granica między pokoleniami miałaby skomplikowany układ. Jeśli jednak dzisiejsze Wadi Bejt Hanina jest tym samym co „dolina Ben Hinnom”, to „góra Jebusytów” (Joz 18,16) byłaby znaczącą górą, znajdującą się w linii prostej na północ od dzisiejszego Szafat. „Gdy przyjmujemy, że Jebus to dawna Jerozolima, to relacje o wojnach z Beniaminitami¹⁴ stwarzają pewne problemy odnośnie do Gibe'a. Jeśli jednak przyjąć, że Jebus to Szafat (położone na północ od Jerozolimy), to miejsca wymienione w Sdz 19-21 nabierają sensu. Wydaje się, że z punktu widzenia takich tekstów, jak Joz 15,5b-11; 18,15-19; Sdz 19-21, Szafat jest lepszą lokalizacją starożytnego Jebus niż Jerozolima”¹⁵.

Reszta tekstów starożytnych nie zawiera żadnych informacji na temat Jebus. To, jak powstało i na początku rozwijało się to miasto, nie zostało ustalone. Natomiast ze wspomniania o Jebusytach można wywnioskować, że w górzystym terenie mieli silną pozycję¹⁶. Prawdopodobnie mieli wojowniczą naturę i byli narodem, przed którym ludzie zamieszkujący teren Kanaanu mieli przed nimi respekt, ponieważ Jebusyci mieli pod kontrolą Jerozolimę, a ich król, Adonisedek, połączył się z innymi narodami, aby wystąpić przeciw Jozuemu i bronić miast-królestw Kanaanu (Joz 10,1-5)¹⁷. Przed i po powstaniu monarchii (ok. 1200–1000 przed Chr.) Jebusyci mieli przodującą pozycję (Sdz 1,21). Bez względu na to, czy przyjmujemy, że Jebus leżało w miejscu dzisiejszej Jerozolimy, czy Szafat, to pewne jest, że Jerozolima była zależna od Jebusytów aż do podbicia przez Dawida, który uczynił z niej swoją siedzibę królewską (2 Sm 5,6-9). Potwierdzeniem zależności Jerozolimy od Jebusytów jest też informacja o tym, że Dawid kupił w tym mieście grunt pod budowę świątyni od Jebusyty, który miał tę ziemię (2 Sm 24,18-25).

¹⁰ Por. W.B. NELSON, *Jebusyci*, w: B.M. METZGER, M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, Warszawa 1999, s. 251.

¹¹ Joz 15,5b-11; 18,15-19 (BT: góra Jebusytów).

¹² Sdz 1,8-9 (BT: Jerozolima).

¹³ Sdz 1,21 (BT: Jerozolima); por. też Joz 15,63.

¹⁴ Sdz 19–21.

¹⁵ S.B. REID, *Jebus*, w: P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, Warszawa 1999, s. 436.

¹⁶ Por. Wj 3,8; 13,5; 23,23; 33,2; 34,11; Joz 12,8; 24,11.

¹⁷ Por. J. HOMERSKI, *Jebusyci*, s. 1135.

Od czasu, kiedy Żydzi wrócili z wygnania babilońskiego (po ok. 536 r. przed Chr.), pojawiła się już tylko jedna informacja o Jebus, znajdująca się u Kronikarza, oparta na interpretacji 2 Sm 5,6-9 i 24,18-25, według której Jebus jest równoznaczne z Jerozolimą. Uważa się, że od tego czasu Jebus oznaczało starożytną nazwę Jerozolimy. Zakładając, że Jebus było położone w miejscu Szafat, to te miasto uległo zniszczeniu lub nazwano je inaczej przed pojawieniem się późniejszych tekstów. Ze względu na brak potwierdzenia dokładnego położenia Jebus w ST kwestia ta nadal wymaga wyjaśnienia¹⁸.

Jerozolima położona jest na płaskim, wapniowym wzgórzu na wysokości ponad 760 m n.p.m. Dawna twierdza Jebusytów¹⁹ nie leżała na ważnych szlakach komunikacyjnych. Była ukryta wśród skał wapiennych, pomiędzy Morzem Śródziemnym od zachodu a Morzem Martwym od wschodu, które znajduje się ok. 25 km od miasta²⁰. Miasto to, chociaż ukryte, to jednak było położone w strategicznym miejscu niedaleko od drogi wiodącej ze wschodu na zachód – z brodów na Jordanie, w pobliżu Jerycha, do drogi biegnącej wzdłuż wybrzeża morskiego. Jerozolima znajdowała się też obok najważniejszej drogi wiodącej z północy na południe, przecinającej wyżynę i łączącej Beer-Szebę z Bet-Szean. Strategiczny charakter położenia Jerozolimy wynikał również z faktu, że znajdowała się na granicy między ziemiami pokolenia Judy i Beniamina. Głębokie doliny po wschodniej i zachodniej stronie wzgórza oraz stałe zaopatrzenie w wodę ze źródła Gichon czyniły to miejsce trudnym do zdobycia²¹. Nad Jerozolimą dominuje od wschodu Góra Oliwna (ok. 812 m n.p.m.) oraz góra Skopus (ok. 800 m n.p.m.). Dalej w kierunku północno-zachodnim osadzona jest Góra Samuela (ok. 900 m n.p.m.), natomiast od południa pomiędzy Jerozolimą a Betlejem znajduje się Góra Złej Rady. Górzysty teren jest cechą charakterystyczną miasta i okolicy. Ze szczytów Wzgórz Judzkich wpływają liczne potoki, wśród których najbardziej znane to Cedron, Wadi Kelt (w kierunku wschodnim) oraz Sorek i Ajalon (w kierunku zachodnim). W czasach Jebusytów Jerozolima była twierdzą, do której dostęp był utrudniony przez naturalne ukształtowanie terenu oraz stworzony system obronny i wodny.

Z drugiej połowy IV tysiąclecia przed Chr. pochodzą pierwsze ślady wskazujące na to, że Jerozolima była zamieszkała. Już od XIX w. przed Chr. otaczały ją masywne mury obronne. Na zboczu wzgórza, na sztucznie wzniesionych tarasach, były zbudowane domy. W XIV i XIII w. przed Chr. Jerozolima przeżywała rozkwit budownictwa²². Najstarsze źródła mówiące o Jerozolimie pochodzą właśnie z XIV w. przed Chr. – z korespondencji dyplomatycznej między władcami miast kananejskich a faraonem (odnalezione w Tell

¹⁸ Por. S.B. REID, *Jebus*, w: P.J. ACHEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, s. 435–436.

¹⁹ Najstarsze świadectwa zamieszkania na tym terenie pochodzą z przełomu VI i III w. przed Chr., por. D. BAHAT, *The Illustrated Atlas of Jerusalem*, Jerusalem 1990, s. 20.

²⁰ Por. G. FOHRER, E. LOHSE, TWNT VII, s. 292–338.

²¹ Por. J.H. WALTON I IN., *Komentarz historyczno-kulturowy do Biblii Hebrajskiej*, Warszawa 2005, s. 360.

²² Por. TENŻE, *Jerozolima*, w: H. WITCZYK (red.), *Nowy słownik teologii biblijnej*, Lublin – Kielce 2017, s. 298–310.

el-Amarna). Z tekstów tych wynika, że Jerozolima była wierna wobec Egiptu i prosiła o pomoc wobec zagrożenia ze strony innego kananejskiego króla oraz stacjonującego w tym rejonie nubijskiego garnizonu. Na kontakty z Egiptem wskazuje też znaleziona w tym rejonie ceramika z okresu środkowego i późnego brązu. Najpierw Jerozolimę zamieszkiwali Amoryci i Chetyci²³, a potem Jebusyci (Sdz 19,10)²⁴. Joz 10,3 wspomina o Adonisedeku z Jerozolimy jako jednym z „królów amoryckich”. Natomiast Joz 18,28 przypisuje „miasto Jebusytów”, czyli Jerozolimę, pokoleniu Beniamina. Sdz 1,8 opisuje wcześniejsze zdobycie i zniszczenie Jerozolimy przez pokolenie Judy. Ez 16,3 zarzuca mieszkańcom Jerozolimy ich mieszane pochodzenie, mówiąc, że ojciec był Amorytą, a matka Chetytką²⁵.

Zanim Dawid został ogłoszony królem całego Izraela, między jego panowaniem a rządami Iszbaala (synem Saula) trwała rywalizacja (2 Sm 1–2). W tym czasie zmagani wewnętrznych Filistyni, mieszkający na wybrzeżu Morza Śródziemnego, chcieli skorzystać z zaistniałej sytuacji kryzysu. Gdy jednak Dawid został królem całego Izraela, Filistyni uświadomili sobie, jak wielką dysponuje on siłą bojową i jakie zagraża im niebezpieczeństwo. Postanowili więc odciąć Dawida od nowych sprzymierzeńców. Walki miały miejsce w dolinie Refaim, znajdującej się w pobliżu Jerozolimy. Pozostawała ona w rękach Jebusytów, którzy zamieszkiwali centralną krainę górzystą, wzdłuż południowej granicy z Beniaminem²⁶, oraz miasto Jebus²⁷. Dawid zdołał pokonać Filistynów²⁸ i definitywnie zażegnał zagrożenie płynące z ich strony²⁹.

Jeszcze w okresie podboju Jerozolima została zdobyta przez wojska Izraelitów. Nie wygnano jednak jej mieszkańców i nie osiedlono w ich miejsce swoich³⁰. W tym czasie Jerozolima zajmowała jedynie rozciągające się na kierunku północ – południe wzgórze (biegnie ono na południe od dzisiejszych murów miasta). Szczyt wzgórza liczy jedynie ok. 120 m szerokości i 450 m długości. Liczba mieszkańców nie przekraczała wówczas tysiąca. Kananejskie miasto zbudowane było na platformie, która wznosiła się na wielu tarasach. W północno-wschodniej części archeolodzy odkryli schodkową budowlę kamienną o wysokości ponad 15 m. Najprawdopodobniej była to platforma twierdzy Jebusytów. Została ona wykorzystana przez Dawida jako fundament, na którym zbudowano jego pałac³¹. Miasto otoczone było murem o szerokości 3 m, którego pierwotna konstrukcja wzniesiona została ponad osiemset lat wcześniej.

²³ Por. B.G. NATHANSON, *Jerozolima*, w: B.M. METZGER, M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, s. 253.

²⁴ Por. R. RUBINKIEWICZ, *Jerozolima*, s. 1186.

²⁵ Por. C.H. MILLER, w: P.J. ACHEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, s. 444.

²⁶ Joz 15,8.

²⁷ Joz 15,63; 2 Sm 5,6.

²⁸ 2 Sm 5,17-25; por. J.W. FLANAGAN, *Komentarz do 2 Księgi Samuela*, w: E. RAYMOND I IN. (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, Warszawa 2001, s. 258.

²⁹ Por. J. ŁACH, *Dawid*, w: R. ŁUKASZYK I IN. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. III, Lublin 1995, s. 1048–1049.

³⁰ Sdz 1,21.

³¹ 2 Sm 5,11.

Terytorium Jerozolimy nie należało do żadnego z dwunastu plemion Izraela. Od wieków było pod kontrolą Jebusytów, więc należało jeszcze do Kananejczyków i było miastem-państwem. Centralna lokalizacja tego ośrodka lokalnego osadnictwa sprawiała, że dzieliło ono terytorium króla Dawida na dwie części: na pokolenia północne (Beniamin, Efraim i inne) oraz południowe (Juda, Symeon). To miasto-twierdza było bardzo trudne do zdobycia zarówno z powodu swoich murów, jak i położenia górskiego. Jerozolima była otoczona trzema dolinami: Cedron, Hinnom i Mamilią (wschód, południe i zachód). Od wschodu znajdowały się obfite źródła wody (Gichon i El-Rogel).

Dawid znał twierdzę Jebusytów, pochodził bowiem z niedalekiego Betlejem i niejednokrotnie w młodości musiał przebywać w pobliżu tej niezdobytej przez Izrael twierdzy. Po uzyskaniu korony królewskiej i siedmioletnim panowaniu w Hebronie podjął decyzję, aby podbić to miasto (2 Sm 5,1-12). Jerozolima mogła być bardzo dobrym miejscem na założenie nowej stolicy Izraela z powodu jej centralnego położenia między ziemiami Izraela, poza tym była dobrze ufortyfikowana, co chroniło ją przed atakami nieprzyjaciół. Najważniejszym jej atutem było to, że nie leżała na terytorium żadnego z pokoleń Izraela, a tym samym była do zaakceptowania przez cały naród przymierza. W zaistniałych okolicznościach trzeba było znaleźć odpowiedni sposób zdobycia miasta i ustanowić w nim siedzibę królewską.

2. Zdobycie miasta i panowanie Dawida

Jerozolima, będąca twierdzą Jebusytów, zamieszkaną przez niewielką populację, była jednak mocno broniona, a ewentualne oblężenie miasta mogło trwać bardzo długi czas. Istniało wówczas przekonanie lokalnej ludności, że jest miejscem nie do zdobycia: „Razem ze swoimi ludźmi król wyruszył do Jerozolimy przeciw Jebusytom, zamieszkującym tę krainę. Rzekli oni do Dawida: «Nie wejdiesz tutaj, lecz odepchną cię ślepi i kulawi». Oznaczało to: «Dawid tu nie wejdzie»” (2 Sm 5,6).

Sugerowano, że w słowach „ślepi i kulawi” zawarty był jakiś magiczny znak. Umieszczając ślepych i kulawych na murach, mieszkańcy wypowiadali groźbę, że każdy, kto wejdzie do miasta, stanie się ślepy i kulawy. Większość badaczy sądzi jednak, że jest to zwyczajna, zawierająca szyderstwo, hiperbola: „Nawet ślepi i kulawi zdołają powstrzymać twoje wojska!”³².

Mieszkańcy dysponowali zapasem żywności oraz wody dzięki rozwiniętemu systemowi kanałów łączących miasto ze źródłem Gichon. Ukształtowanie terenu również było korzystne dla obrońców, ponieważ z trzech stron miasta były głębokie doliny. Wszystkie te okoliczności sprawiały, że konieczne było znalezienie słabego punktu tej twierdzy. Król

³² Por. J.H. WALTON I IN., *Komentarz historyczno-kulturowy do Biblii Hebrajskiej*, Warszawa 2005, s. 361.

Dawid, pomimo piętrzących się trudności, postanowił jednak zdobyć to miasto. Leżało ono na północ od Hebronu i zajmowało bardziej centralne miejsce podległego Dawidowi terytorium. Król zamierzał ogłosić Jerozolimę stolicą całego Izraela i zamieszkać w niej wraz z najważniejszymi osobami kraju.

Dla umocnienia jedności Dawid potrzebował ośrodka religijnego i politycznego dla całego narodu. Obrął więc Jerozolimę ze względu na dobre położenie wśród plemion i dogodne warunki obronne.

I rzeczywiście, starożytna Jerozolima, leżąca na niedostępnej, skalnej górze, otoczona głębokimi (po 100 metrów, a nawet i więcej) jarami, mogła być zdobyta tylko od strony północnej, ale tam były silne fortyfikacje. Dawid wiedział jednak o kanale wodnym łączącym źródło z miastem. Jak się powszechnie przyjmuje, tym właśnie kanałem Joab wraz z kilkoma odważnymi wkradł się do miasta nocą i tak przez zaskoczenie zdobył miasto, uważane za niemożliwe do zdobycia. Po dostaniu się do miasta ludziom Dawida udało się je opanować. Dawid wykazał się przy tym swoimi zdolnościami strategicznymi oraz planowaniem ataku z zaskoczenia.

Od ponad stu lat uczeni sądzą, że Dawid dostał się do miasta przez szyb Warrena – wykuty w skale tunel, który umożliwił mieszkańcom dostęp do źródła Gichon. Ostatnie badania archeologiczne prowadzone w systemie tuneli przez Reicha i Shukrona dowiodły jednak, że szyb Warrena nigdy nie był wykorzystywany jako tunel prowadzący do źródła i nie był połączony z systemem podziemnych tuneli istniejących w czasach Dawida.

Źródło Gichon znajduje się w dolinie Cedronu przebiegającej na południowy wschód od miasta. Źródło może dostarczyć dziennie do 13 550 m³ wody (ilość wystarczającą do wypełnienia sadzawki o powierzchni 22,5 m² i 2,4 m głębokości).

W czasie oblężenia rzeczą niezbędną był dostęp mieszkańców miasta do stałego źródła wody. Mury miejskie opasywały jednak zwykle jedynie szczyt wzgórza, źródło znajdowało się zaś w dolinie. Z tego powodu pomysłowość starożytnych „inżynierów” kierowała się na budowanie tuneli i szybów wcinających się w podłoże skalne, by za ich pośrednictwem zapewnić miastu zaopatrzenie w wodę. Inne starożytne tunele wodne odnaleziono w Chasor, Megiddo, Gezer i Gibeonie (zob. 2 Sm 2,13). Najstarszy system wykutych w kamieniu tuneli odnaleziony na Bliskim Wschodzie znajduje się w Mykenach.

W obrębie murów Jerozolimy znajdowało się przejście, które wiodło w dół schodami i pochylniami. W pewnym momencie schody gwałtownie skręcają w prawo, łącząc się z poziomym tunelem, zakończonym stromymi schodami wiodącymi do naturalnej pieczary. Pieczarę od wejścia dzieli odległość ok. 40 m. Ostry skręt za pieczarą prowadził do ufortyfikowanej wieży – tam znajdowała się duża sadzawka, w której zbierała się woda ze źródła Gichon.

Jedyną drogą, którą z zewnątrz można się było dostać do systemu wodnego, był kanał, który odchodził od tunelu. Woda spływała nim ze źródła do sadzawki znajdującej się w wieży. Kanał przebiegał przez całe miasto. Nie był to wydrążony w skale tunel,

lecz kanał okryty wielkimi skałami. W obecnym stadium badań nie sposób powiedzieć, w jaki sposób Joab dostał się do miasta.

Nie potrafimy obecnie wyjaśnić też etymologii nazwy „Syjon”; w 2 Sm 5,7³³ jednak oznacza ona „akropol” miasta Jebusytów. Później, w większości utworów z poetyckiej i prorockiej literatury Starego Testamentu, słowo to oznaczało miasto Dawida i było używane w odniesieniu do całej Jerozolimy.

Po zdobyciu Jerozolimy przez Dawida Jebusyci zasymilowali się z Izraelitami albo zostali przez nich zniewoleni, tracąc ostatecznie własną narodową tożsamość (2 Sm 5,6-9)³⁴.

Dawid przeniósł się z Hebronu do zdobytej twierdzy. Była ona jego prywatną własnością i nosiła nazwę „Miasto Dawidowe” (2 Sm 5,7,9; 1 Krl 2,10; 3,1; 11,43; 15,24; 22,51). Nazwa ta może nawiązywać do starożytnej praktyki, zgodnie z którą stolica była nie tylko królewską rezydencją, lecz również prywatną posiadłością panującego władcy i jego następców. Asyryjscy królowie nadawali stolicom nazwy pochodzące od własnego imienia (por. 1 Krl 16,24).

Określenie „Miasto Dawidowe” nie zyskało ogólnej akceptacji i w czasach króla Salomona przywrócono nazwę „Jerozolima”³⁵. W tradycji zachowała się pamięć o pracach fortyfikacyjnych Dawida, lecz obecnie nie da się dokładnie określić, na czym one polegały³⁶.

Jerozolima stała się stolicą całego Izraela. Miała znaczenie nie tylko polityczne, ale również religijne. Dawid postanowił sprowadzić do niej Arkę Przymierza (2 Sm 6,1-23), wcześniej skradzioną przez Filistynów, którzy z powodu zarazy odesłali ją do izraelskiego Bet Szemet (1 Sm 4-6); następnie była przechowywana w Kariat Jearim. Błędem jego poprzednika – Saula – było zaniedbanie tego najważniejszego dla Izraela przedmiotu, świadczącego o przymierzu narodu z Jahwe, o zobowiązaniach z niego wynikających. Arka Przymierza była też gwarantem jedności wszystkich pokoleń (Wj 25,10-22).

Dawid po zdobyciu Jerozolimy i ustanowieniu jej stolicą oraz po sprowadzeniu do niej Arki Przymierza uczynił ją centrum religijnym Izraela. Ze względu na jej centralne położenie łatwiej mógł zarządzać swoim terytorium. Skupił się przede wszystkim na organizacji państwa, ustanawiając regularną armię, która była dowodzona przez Joaba. Postarał się zatem o to, by Izrael posiadał wojsko, składające się z najemników, oraz wyznaczył urzędników i przydzielił im różne zadania³⁷. Starania Dawida miały okazać się istotne nie tylko w czasie jego panowania, lecz również dla przyszłych pokoleń. Jerozolima pozostała stolicą dynastii Dawidowej aż do 587 r., kiedy to babiloński władca

³³ 2 Sm 5,7 to pierwszy tekst biblijny, w którym pojawia się nazwa „Syjon”.

³⁴ Por. J.H. WALTON I IN., *Komentarz historyczno-kulturowy do Biblii Hebrajskiej*, s. 360–361.

³⁵ Por. 2 Sm 5,7,9; 1 Krn 11,5,7.

³⁶ Por. M. PETER, M. WOLNIEWICZ (red.), *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, t. I [*Biblia Poznańska*], Poznań 1999³, s. 529.

³⁷ Por. L. CREMASCHI, *Jerozolima*, w: G. AMBROSIO (red.), *Encyklopedia chrześcijaństwa*, Kielce 2008, s. 272–273.

Nabuchodonozor zdobył ją, a następnie zniszczył miasto wraz ze świątynią, a wielu mieszkańców zgładził, bądź deportował w głąb imperium.

Po opanowaniu twierdzy Jebus Dawid stanął w obliczu wielu problemów. Pierwszym z nich był dostęp do wody. Choć w okolicy było mało zasobów wody, to sama Jerozolima miała jej odpowiednią ilość. Wodę pobierano zwłaszcza ze źródła Gichon, a także z potoku Cedron, mającego swój początek u podnóża zbocza północno-wschodniego, na którym zbudowane było Miasto Dawida. System wodny był z jednej strony błogosławieństwem dla miasta, a z drugiej jego najsłabszym punktem w jego obronnej strukturze. Dawid nie zdołał zmienić tej sytuacji, a nowe tunele powstały dopiero w czasach króla Ezechiasza (2 Krl 20,20)³⁸.

Klimat Jerozolimy był stosunkowo surowy, a ziemia niezbyt żyzna. Okoliczne tereny nie nadawały się do uprawy ziemi, a jedynie do hodowli zwierząt. Powstawały też gaje oliwne, winorośli oraz migdałowców. Bliskość Betlejem oraz dawnej stolicy Saula, Gibeaa, była dodatkowym atutem Jerozolimy jako miasta stołecznego, a zwłaszcza centrum religijnego Izraela³⁹. Do czasów Dawida Jerozolima była jeszcze twierdzą kananejską, w której czczono obce bóstwa, w tym Molocha, a po jej zdobyciu stała się miastem izraelskim, w którym ustanowiono kult Jahwe.

Jerozolima stała się również nekropolią królewską. Wielokrotnie pojawia się wzmianka o Mieście Dawidowym, w którym grzebano kolejnych władców w mieście⁴⁰. Wydaje się, że nazwa „Miasto Dawidowe” oznaczała wyłącznie jedną część Jerozolimy⁴¹, a mianowicie wzgórze Ofel. Nie można też wykluczyć, że nazwa ta dotyczyła pewnej konkretnej części tego wzgórza, które stało się królewską siedzibą Dawida⁴². Jednak wskazówki zawarte w Biblii są zbyt ogólne i nie można za ich pomocą ustalić jej dokładnej identyfikacji. Józef Flawiusz podał informację, że Miasto Dawidowe to południowo-zachodnie wzgórze Jerozolimy (*Dzieje*, III, 3,2). Później chrześcijanie, kierując się topografią Józefa Flawiusza, przenieśli na to wzgórze tradycję biblijnej góry Syjon. W Nowym Testamencie nazwą „Miasto Dawidowe” określano Betlejem, będące miejscowością, z której pochodził król Dawid. Jerozolima przed jej zdobyciem należała do Jebusytów. W Joz 18,28 zawarta jest informacja, że *ba-Jebusi* (miasto Jebusytów), a więc Jerozolima, należała do izraelskiego pokolenia Beniamina, a stwierdzenie, że Jebus to Jerozolima, jest poświadczane w Sdz 19,10. W Księdze Sędziów (Sdz 1,8) znajduje się opis, zgodnie z którym Jerozolima została już wcześniej zdobyta i zburzona przez pokolenie Judy, ale w okresie panowania króla Dawida na pewno należała do Jebusytów, zamieszkujących miasto razem z Be-

³⁸ „A czyż pozostałe dzieje Ezechiasza, cała jego działalność i to, jak zbudował sadzawkę i wodociąg i sprowadził wodę do miasta – nie są opisane w Księdze Kronik Królów Judy?” (2 Krl 20,20).

³⁹ Por. J. NELIS, *Jerusalem*, w: H. HAAG (red.), *Bibel-Lexikon*, Leipzig 1970, s. 820–830.

⁴⁰ 1 Krl 11,43; 14,31; 15,8; 2 Krl 8,24.

⁴¹ 2 Krl 14,20; Iz 22,9-10; 1 Mch 14,36.

⁴² 1 Krl 19,24; 2 Krm 8,11; 32,5.30; 33,14; Ne 3,15; 12,37.

niaminitami, z którymi brali śluby⁴³. Informacje o wcześniejszym jej zdobyciu nie potwierdza archeologia.

Król Dawid sprowadził do Jerozolimy Arkę Przymierza, będącą znakiem przynależności Izraela do Jahwe. Był to symbol jedności dwunastu pokoleń potomków Abrahama, stanowiących całość Izraela⁴⁴. Arka była najważniejszym przedmiotem kultu, do którego udawały się pielgrzymki. Niektórzy uczeni uważają, że opis przybytku w Wj 26–27 odnosi się do Dawidowego sanktuarium, w którym król umieścił Arkę⁴⁵.

Dawid zbudował swój pałac na północy miasta Jebusytów, a sanktuarium ostatecznie powstało na dawnym klepisku Arauna (imię to w języku hetyckim oznacza „pan”, w języku zaś ugaryckim to nazwa własna). Na miejscu tym Dawid zbudował ołtarz. Sama świątynia została zbudowana już przez Salomona (por. 2 Sm 24,10-25; 1 Krl 6,1-38). Było to wzgórze Moria, które wiąże się z tradycją Abrahama (por. Rdz 22). Zatem klepisko stało się wzgórzem świątynnym. Odtąd powstał ośrodek religijny przyciągający wszystkie pokolenia Izraela, a służbę w sanktuarium sprawowali kapłani i lewici. Proroctwo Natana (2 Sm 7,1-16) było potwierdzeniem, że Bóg akceptował to miasto jako miejsce swego zamieszkania. Jerozolima była też nazywana w Starym Testamencie „Miastem Bożym”⁴⁶.

Król odbudował również Millo, którym mogły być tarasy znajdujące się na wschodnim zboczu miasta; zbudował również pałac królewski z cedrów libańskich. W tekście 2 Sm 5,11-12 jest wzmianka o tym, że Hiram z Tyru wysłał robotników budujących pałac. Właściwe miasto składało się z „akropolu” oraz domów handlowych. Wydaje się, że miejska arystokracja Jebusytów utrzymała za czasów Dawida w znacznym stopniu swoją pozycję. Wzrastało też znaczenie kapłanów, zwłaszcza Sadoka, pełniącego posługę sakralną obok Abiatara, wywodzącego się od Aarona⁴⁷.

Sam król Dawid po swojej śmierci został pochowany w Jerozolimie. Niestety, groby królewskie nie zostały odkryte przez archeologów, a grób Dawida pokazywany na Syjonie (w Wieczerniku) nie jest autentyczny.

Ludność Jerozolimy nie przekraczała w okresie Dawidowym liczby kilku tysięcy. Władca po zdobyciu Jerozolimy nie wypędził Jebusytów, ale pozwolił im dalej w niej mieszkać. Pozostali oni właścicielami ziemskimi i nawet polepszyła się ich sytuacja ekonomiczna. Król natomiast przejął cytadelę, a następnie przebudował ją. Jerozolima za czasów Dawida została powiększona, ale ludność tego miasta nie była zbyt liczna.

Administracja Dawida składała się z urzędników, których powołał. W tekstach 2 Sm 8,16-18; 2 Sm 20,23-26 znajduje się lista imion urzędników z ich stanowiskami

⁴³ Sdz 1,21; 3,6.

⁴⁴ 2 Sm 6,12,16; 1 Krl 15,1,29.

⁴⁵ Por. B.G. NATHANSON, *Jerozolima*, s. 253–259.

⁴⁶ Np. 2 Sm 10,12.

⁴⁷ Por. C.H. MILLER, s. 442–455.

oraz wzmianki o kapłanach. Dowódcą armii został Joab, pełnomocnikiem – Jozafat, kapłanami byli Sadok, Abiatar, a nawet synowie Dawida (w znaczeniu szerszym), pisarzem został Serejasz, a dowódcą Keretytów i Peletytów – Benajasz. Poza wymienionymi w poprzednim fragmencie Drugiej Księgi Samuela kapłanami tekst 2 Sm 20,26 wymienia jeszcze Irę, który również miał być sługą ołtarza. Pisarzem był również Szeja, a przełożonym robotników przymusowych – Adoram.

Armia Izraela w okresie Saula składała się z ludzi przypadkowych, lecz gdy Dawid został królem Izraela, sprawując realną władzę, wprowadził zmiany w tej dziedzinie. Nowo powstała armia tworzyła trzy grupy. Dwie z nich stanowili żołnierze profesjonalni, a trzecią była główna straż królewska, która była jakby gwardią honorową Dawida.

Król rozwinął administrację, zarządzał armią, wprowadził również system prawny dotyczący posiadania ziemi. Dawid nadawał ziemię tym poddanym, którzy byli mu lojalni. Przykładem jest oddanie posiadłości Meribbaalowi⁴⁸, która pierwotnie należała do Saula. Później jednak Meribbaal nie przyszedł Dawidowi z pomocą (podczas jego ucieczki z Jerozolimy), dlatego ziemię tę Dawid mu odebrał i przekazał Sibile⁴⁹, a gdy wrócił do Jerozolimy, rozdzielił tę ziemię między obydwóch.

Salomon – syn Dawida – podzielił całe terytorium Izraela na dwanaście prowincji lub dystryktów, aby móc łatwiej zarządzać poborem i opodatkowaniem mieszkańców (1 Krl 4,7). Wszystkie działania Dawida i jego następcy wskazują, że były to rządy roztropne, lecz w końcu okazały się zbyt biurokratyczne i niekorzystne dla całej społeczności Izraela.

Dawid wprowadził także roboty przymusowe, które były konieczne w celu tworzenia nowej stolicy oraz innych budowli o charakterze militarnym względnie administracyjnym. Przeprowadził spis ludności, który miał ułatwić egzekwowanie podatków, jednak to wydarzenie skończyło się dla władcy tragicznie (2 Sm 24,1-25). Do płacenia podatków zmuszeni byli Izraelici, których Dawid poddał swojej władzy; Judejczycy nie mieli tego obowiązku.

Istotna była też kwestia prawodawstwa Izraela. W dużym stopniu król Dawid stosował zasadę, wywodzącą się z Kodeksu Hammurabiego, która dotyczyła obowiązku króla, jakim było strzeżenie sprawiedliwości. Oznaczało to okazywanie szacunku i godnego traktowania poddanych, zwłaszcza tych, którzy nie byli postaciami wpływowymi i uprzywilejowanymi w kraju (wdowy, sieroty, obcy). W dwóch miejscach Drugiej Księgi Samuela⁵⁰ znajduje się wzmianka o tym, że Dawid, będąc królem Izraela, miał być również sędzią podczas rozprawy. Analizując te wypowiedzi, S.L. McKenzie stwierdza, iż: „obie sprawy są fikcyjne, jednak przedstawiają rolę króla jako dawcy sprawiedliwości”⁵¹. Dawid rozpoczął centralizację systemu sędziów w całym swoim królestwie, którą później dokończył jego następca, syn – Salomon.

⁴⁸ 2 Sm 9,7.

⁴⁹ 2 Sm 16,4.

⁵⁰ 2 Sm 12,1-6; 14,4-11.

⁵¹ S.L. MCKENZIE, *Dawid, król Izraela*, Poznań 2014, s. 217n.

Dawid wprowadził biurokratycznie funkcjonujący zarząd krajem, rozwiniętą i wyszkoloną armię oraz system o charakterze feudalnym, w którym król był sędzią Izraela. Najważniejszym przedsięwzięciem Dawida była troska o kult Jahwe w Jerozolimie. Miała ona istotne następstwa w dalszych dziejach Izraela.

Dawid był królem wojen. Przeprowadził ogromną liczbę kampanii wojskowych. Pokonał wszystkich przeciwników Izraela, a w rezultacie poszerzył granice kraju, podbijając ludy zamieszkujące sąsiednie tereny. Władca rozpoczął też pobór do wojska obcych ludzi, zmuszał ich do prac na rzecz Izraela i obciążał podatkami. W rezultacie Jerozolima, będąca własnością osobistą dynastii Dawida, została wyłączona z listy terytorialnej pokoleń, stała się natomiast stolicą polityczną Izraela, a także centrum duchowym ludu przymierza.

3. Jerozolima miastem Bożego działania

W podsumowaniu trzeba stwierdzić, że fundamentalnymi wydarzeniami dla religijnej roli Jerozolimy w Izraelu były: sprowadzenie przez Dawida Arki Przymierza⁵², Boża obietnica trwałości dynastii Dawidowej na Syjonie⁵³ oraz wzniesienie tam przez Salomona trwałej świątyni – ziemskiego mieszkania Jahwe pośród ludu przymierza⁵⁴. O ciągłości tradycji przesądziło złożenie w świątyni Arki Przymierza. Jerozolima stała się spadkobierczynią i kontynuatorką sanktuarium synajskiego i sędziowskiego⁵⁵. Wypełnienie świątyni przez obłok i chwałę Pańską⁵⁶ oznaczało uwieńczenie dzieła podboju Ziemi Obiecanej i zainaugurowanie panowania Jahwe na Syjonie⁵⁷. Zamieszkanie Jahwe w Jerozolimie stało się podstawą wszystkich innych tytułów i przywilejów Jerozolimy. Jahwe rządził ze świątyni całym Izraelem, a nawet światem⁵⁸. Czynił to przez swego pomazańca, króla z dynastii Dawidowej⁵⁹.

Sanktuarium Jahwe było ulokowane na Syjonie. Chwała Jahwe przebywająca w Miejscu Najświętszym (*debir*) manifestowała swoją obecność i moc przez teofanie⁶⁰, wielokrotnie interweniując w historię zagrożonego narodu. Tam też prorocy przeżywali wielkie objawienia⁶¹. Ostatecznie jednak chwała Pańska widzialnie opu-

⁵² 2 Sm 6.

⁵³ 2 Sm 7.

⁵⁴ 1 Krl 6–9.

⁵⁵ Por. T. BRZEGOWY, *Doroczne święta pielgrzymkowe Izraela*, RBL 36 (1983), s. 98–115; TENŻE, *Jerozolimskie środowisko Psalterza*, CT 57 (1987), z. 1, s. 15–40.

⁵⁶ 1 Krl 8,10–11.

⁵⁷ Por. Wj 15.

⁵⁸ Ez 38,12; Ps 48,2–3; 87,1.

⁵⁹ Ps 2; 72; 110.

⁶⁰ 2 Sm 24; 1 Krl 8,10–11; por. 2 Krn 5,11–14; 7,1.

⁶¹ Iz 6; Ez 1–3; 8–10.

ściła świątynię, co szczegółowo opisuje prorok Ezechiel w swojej wizji ziemskiego sanktuarium⁶².

Jerozolima jako Miasto Boże i Miasto Dawida wraz ze świątynią należała do całego Izraela⁶³. Od czasów Dawida była celem pielgrzymek wszystkich pokoleń, a od czasu reformy Jozjasza (622 r. przed Chr.) została uznana za wyłączone miejsce wybrane przez Jahwe na składanie ofiar, stając się w ten sposób jedynym centrum oficjalnego kultu Izraela⁶⁴.

W świeżo zdobytej Jerozolimie Dawid ustanowił swoją siedzibę, którą przeniósł z Hebronu. Przez wprowadzenie do niej Arki, podczas uroczystej procesji⁶⁵, czynił z Jerozolimy dziedziczkę Szilo. „Z Arką ustalały się w Jerozolimie tradycje religijne 12 pokoleń, historia zbawienia, która zaczynała się Wyjściem z Egiptu, a kończyła podbojem Ziemi Obiecanej”⁶⁶. Od dedykacji Świątyni przez Salomona zdaje się zapoczątkowane obchodzenie trzech wielkich dorocznych świąt, zasadniczy motyw pielgrzymek jerozolimskich (1 Krl 9,25). Sama dedykacja została wyznaczona na znane nam już z historii Szilo Świąto Namiotów. To pielgrzymowanie na Syjon uzyskało natychmiast niezwykłą doniosłość tak pod względem religijnym, jak i politycznym⁶⁷.

Podczas robót restauracyjnych w świątyni prowadzonych w 622 r. p.n.e. odkryto Księgę Prawa, która jest ogólnie identyfikowana z tradycją deuteronomistyczną. To odkrycie przyczyniło się do ostatecznej centralizacji kultu w Jerozolimie. Punktem szczytowym reformy kultycznej (przeprowadzonej przez Jozjasza) stał się uroczysty obchód święta Paschy⁶⁸. Pobożny król umarł przedwcześnie, dlatego reforma ta nie została utrwalona. Najważniejszym owocem przeprowadzonej odnowy było niewątpliwie ustanowienie przez prawodawstwo zwyczaju pielgrzymki do Jerozolimy. Obowiązujące wówczas prawo obligowało wszystkich Izraelitów do pielgrzymowania do Jerozolimy, zwłaszcza przez dorosłych mężczyzn, z okazji trzech dorocznych świąt. Echo tych praktyk pojawia się również w Nowym Testamencie (por. Łk 2,41-50).

Epoka Dawida była niezwykle ważnym okresem w historii Izraela. Był to czas największej ekspansji terytorialnej, wytyczającej rozległe granice ziemi, którą Bóg obiecał patriarchom. Ponadto postać króla i jego stolicy (z Arką i świątynią zbudowaną przez Salomona) stały się od tej pory zasadniczymi punktami odniesienia w procesie kształtowania się tożsamości ludu na płaszczyźnie narodowej i religijnej. Potomek Dawida zapowiadany przez Natana, Mesjasz⁶⁹, oraz Syjon-Jerozolima miały

⁶² Ez 8–10.

⁶³ 1 Krl 8,1-5.

⁶⁴ 2 Krl 23; por. Pwt 12,5.

⁶⁵ 2 Sm 6.

⁶⁶ Por. T. BRZEGOWY, *Doroczne święta*, s. 105, zob. R. DE VAUX, *Les Institutions de l'Ancien Testament*, t. II, Paris 1997, s. 143.

⁶⁷ T. BRZEGOWY, *Doroczne święta*, s. 105.

⁶⁸ 2 Krl 23,22.

⁶⁹ Por. 2 Sm 7,8-16.

się w późniejszych epokach stać szczególnymi znakami Bożego zbawienia nie tylko dla Izraela, ale dla wszystkich narodów, aż po wypełnienie obietnicy zrealizowanej w Jezusie Chrystusie⁷⁰.

Bibliografia:

- BAHAT D., *The Illustrated Atlas of Jerusalem*, Jerusalem 1990.
- BRZEGOWY T., *Doroczne święta pielgrzymkowe Izraela*, RBL 36 (1983), s. 98–115.
- BRZEGOWY T., *Jerozolimskie środowisko Psalterza*, CT 57 (1987), z. 1, s. 15–40.
- CHRUPCAŁA L.D., *Jerozolima. Miasto nadziei*, Kraków 2008.
- CREMASCHI L., *Jerozolima*, w: G. AMBROSIO (red.), *Encyklopedia chrześcijaństwa*, Kielce 2008, s. 272–273.
- DE VAUX R., *Les Institutions de l'Ancien Testament*, t. II, Paris 1997.
- FLANAGAN J.W., *Komentarz do 2 Księgi Samuela*, w: E. RAYMOND I IN. (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, Warszawa 2001.
- HOMERSKI J., *Jebusyci*, w: S. WIELGUS, J. DUCHNIEWSKI I IN. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. VII, Lublin 1997, s. 1134–1135.
- JASIŃSKI A.S., *Jerozolima. Promień miłości Jahwe*, Kraków 1999.
- ŁACH J., *Dawid*, w: R. ŁUKASZYK I IN. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. III, Lublin 1995, s. 1048–1049.
- McKENZIE S.L., *Dawid, król Izraela*, Poznań 2014.
- MILLER C.H., w: P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, Warszawa 1999, s. 444.
- NATHANSON B.G., *Jerozolima*, w: B.M. METZGER, M.D. COOGAN (red.), *Słownik wiedzy biblijnej*, Warszawa 1999, s. 253–259.
- NELIS J., *Jerusalem*, w: H. HAAG (red.), *Bibel-Lexikon*, Leipzig 1970, s. 820–830.
- PETER M., WOLNIEWICZ M. (red.), *Pismo św. Starego i Nowego Testamentu*, t. I–III [*Biblia Poznańska*], Poznań 1999³.
- REID S.B., *Jebus*, w: P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, Warszawa 1999, s. 435–436.
- RIENECKER F., MAIER G. (red.), *Leksykon biblijny*, Warszawa 2001.
- RUBINKIEWICZ R., *Jerozolima*, w: S. WIELGUS, J. DUCHNIEWSKI I IN. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. VII, Lublin 1997, s. 1185–1193.
- RUBINKIEWICZ R., *Jerozolima*, w: H. WITCZYK (red.), *Nowy słownik teologii biblijnej*, Lublin – Kielce 2017, s. 298–310.
- SZYMOŃCZYK M., *Mesjasz Dawidowy w tradycji starotestamentalnej*, Opole 2016 (w Bibliotece WTUO).
- WALTON J.H. I IN., *Komentarz historyczno-kulturowy do Biblii Hebrajskiej*, Warszawa 2005.

Nota o autorze: autor jest doktorantem Wydziału Teologicznego UO.

⁷⁰ Łk 1,32-33.